

יד ושם

קובץ מחקרים בפרשיות
השואה והגבורה

ג

בעריכת
שאול אש

צבי בראון ודב לוין

בעיות השאלון לחקר השואה

[א] על תכנון ושיטתיות בגביית עדויות

בדיוננו זה בצדדיה השיטתיים של גביית עדויות נסתמך על חלוקת חומר העדות על תקופת השואה לחמישה סוגים אלה: 1. חומר תעודתי, חומר מחיאות, זכרונות, חומר ספרותי ועיתוני על אותה תקופה, העדויות הנגבות מאז תום המלחמה, ובכמה מקומות — מעצם יום השחרור משלטון הנאצים, ועד היום הזה. סוג סוג ובעיותיו. אף הסוג האחרון במנייננו, חומר העדויות הנגבות מניצולי השואה ומאנשים אחרים שהיו בתקופת השואה קשורים קשר כלשהו עם יהודים ועם קהילות יהודיות שבשטחי הכיבוש הנאצי — איסופו, עיבודו והשימוש בו כרוכים בבעיות מרובות, מקצתן משותפות לכל סוגי המקורות, ומקצתן — מיוחדות לסוג זה בלבד. אחד מסימנייחודה של גביית העדויות על השואה היא האפשרות של תכנונה. החומר מן הסוגים האחרים שנמנו לעיל (פרט אולי לזכרונות, במידת-מה) לגבי חוקר השואה בבחינת נתון הוא; אין הוא יכול להשתתף כלל בתהליך היווצרותו; תפקידו אינו מתחיל אלא בשלב האיסוף, ורק משלב זה ואילך ניתנת עבודתו לתכנון שיטתי. לא כן גביית העדויות. החוקר הניגש לעבודה זו יורד לבקעה שהניחו לו להתגדר בה. עדיין לא נרשם דבר מן הדברים העתידיים להוות את העדות; עדיין אין עדות זו אלא חלק של זכרונם החי — המודע או הבלתי-מודע — של בני-אדם חיים. איזה חלק מאותו עולם מטושטש של זכרונות אישיים ולא-אישיים, חוויות, רגשות ומחשבות יתורגם ללשון בינ-סובייקטיבית ויועלה על הכתב — דבר זה תלוי בדרכיה ובאופניה של גביית העדויות, במידה רבה. תלות זו לחיוב ולשלילה כאחד היא, אך אין מנוס

¹ עיין: בדציון היור: 'משימותיה של יד ושם' בחקר השואה והגבורה ובעיתותיהן בתוך יד ושם — קובץ א' (תשי"ז), עמ' 9 ואילך [עכשיו גם בזכור — דברים על השואה ועל לקחה' (תשי"ח), עמ' 99 ואילך].

ממנה. ואם כך, מי שמודה בה עדיף על מי שאינו מודה בה. מי שמודה ומכיר בה יוכל לצמצם את השפעתה השלילית. ככל האפשר, ולהפיק את התועלת השלמה העשויה לצמוח ממנה. דרך זו פירושה: תכנון מדוקדק של גביית העדות.

ארבעה צדדים, או שלבים, בתכנון זה של גביית העדויות על תקופת השואה: (1) הגדרת מטרתו של מפעל גביית העדויות כולו, (2) קביעת הנושאים שגביית העדות תהיה מוסבת עליהם, (3) בחירת המועמדים לעדות, (4) הכרעה לגבי המיתודה והטכניקה של גביית העדות.

בכל שלב ושלב יהיה התכנון כרוך בבחירה בין אפשרויות שונות. כבר הצעד הראשון מעמידנו לפני קושי מסוג זה. גביית העדויות על השואה יכולה לשמש מטרת שונות. היא יכולה לשמש 'חומר גולמי' ליצירה ספרותית; יסוד להרשעה משפטית של פושעי מלחמה; נתונים למחקר פסיכולוגי וסוציולוגי על התנהגות בני-אדם בתנאים מיוחדים, שכמותם לא תמצא בזמן אחר או במקום אחר; יסוד להעמקת התודעה הלאומית; מקור למחקר היסטורי, רי, וכו'.

אין ספק, שההכרעה לגבי צעד זה — המטרה — תקבע במידה ניכרת את שלבי התכנון הבאים. בעינינו ההכרעה חדר-משמעית היא: המטרה העיקרית של גביית העדויות על השואה הוא המחקר ההיסטורי, וכל שימוש אחר בחומר זה יהיה משני בלבד, לפי חשיבותו. ברם, מה מתחייב מהכרעה זו לגבי שלבו השני של התכנון: לגבי קביעת הנושאים שסביבם תתרכז גביית העדות? לשון אחרת: במה יתעניין ההיסטוריון שיבוא לחקור את תקופת השואה? אפשר, לטעון, כי בעיה כזו אינה קיימת כלל, שכן אין לדעת מראש במה יתעניין ההיסטוריון. עלינו לרשום כל מה שיספרו לנו העדים, לצרף עדות לעדות ואת החומר כולו להגיש להיסטוריון. וחזקה עליו שימצא בו מה שמעניין אותו. — אם נקבל גישה זו לא נפתור את הבעיה אלא רק נעביר אותה לשלב הבא. ידוע כי לא הצליחו המרצחים הנאציים ועוזריהם לבצע את זממם במלואו, ומספר ניצולי השואה נאמד במאות אלפים. בישראל בלבד חיים קרוב ל-400 אלף איש מניצולי התופת הנאצית. כלום יכולים אנו לקוות לגבות עדות מכל אחד מהם? לא ימצאו האמצעים הדרושים לכך. אף אם נגיע ל-10% מכל העדים — יהיה זה הישג ניכר, כנראה. הוזה אומר: יהיה צורך לבחור את המועמדים לעדות מתוך קהל רב למדי. על-פי מה תיעשה

בחירה זו? המבחן יכול להיות 'טכני' ו'ענייני'. במקרה הראשון ייקבעו לעדים אותם המועמדים הזוכרים והמסוגלים לספר, יותר מאחרים והיטב מאחרים, את אשר עבר עליהם בתקופת השואה. במקרה השני יהיה הגורם המכריע בקביעת המועמדים לעדות — תוכנה של העדות שאפשר לצפות לה בכל מקרה ומקרה. העניינים שהעד המסויים עשוי לספר לנו עליהם. קל לראות, כי לגבי המחקר ההיסטורי חשוב המבחן השני יותר מן הראשון. אך כיצד נשתמש בו? יש נוקטים שיטה פשוטה: משאירים את בחירת העדים לגובה העדות עצמו. בשיחה חופשית ראשונה עם המועמד, על הגובה לקבוע אם יש לעד זה משהו 'חשוב' או 'מעניין' לספר. כאן צריכה האינטואיציה לעזור לגובה העדויות במיון העדים ואין צורך להוכיח כי ביסודה של אותה אינטואיציה, או של 'תחושת החשיבות' שבעניין, מונחים קני-מידה ועקרונות שיפוט. אלא שברוב המקרים עקרוני שיפוט אלה בלתי-מודעים הם או מודעים-למחצה. לאין ערוך בטוחה והגיונית מזו היא הדרך של דיון גלוי בעקרונות המיון והבחירה של העדים, ודיון זה יחזירנו בהכרח לאותו עניין של הנושאים שגביית העדות חייבת להתרכז מסביבה. בחידוד-מה נוכל להגיד: הנושאים יקבעו את סוגי האנשים שהעדות תיגבה מהם, ולא להיפך.

מכאן — לשלב הרביעי בתכנונה של גביית העדויות. שוב יטען הטוען: בעיה מדומה. לאחר שקבענו — ויהא זה על-פי עקרונות מפורשים, או בלתי-מפורשים — כי העד פלוני עשוי לספר לנו דברים חשובים על הנושאים המעניינים אותנו, לא נשאר לנו עוד אלא לתת לו אפשרות לספר כל מה שהוא יודע. אל לנו להציג לו שאלות. כל שאלה מניחה, מבחינה עקרונית, מספר מוגבל של תשובות אפשריות, ועל-כן יש בה כדי להשפיע על כיוון העדות, ודבר זה פוגע באובייקטיביות של התשובות. הנימוק רציני, ואף-על-פי-כן אין לקבל את המסקנה. אילו נקטנו שיטה זו היינו משיגים בגביית העדות חלק קטן בלבד מן האינפורמציה המהותית שניתן לקבלה מאותו מקור. והסיבות ברורות: התקופה שהעד מספר עליה היא מבחינתו האישית עבר רחוק; במשך פרק זמן זה, המפריד בינו לבין המאורעות שהוא עומד לספר עליהם, הופיעו בנפשו לא מעט גורמים לדחיקת הזכרונות לשכבות העמוקות של תת-תודעתו; זאת ועוד: בדרך כלל מיטיב האדם לזכור דברים שנתרחשו בתחומי נסיונו הבלתי-אמצעי, והוא שוכח בקלות דברים

שנגעו לאנשים זולתו, לציבור הרחב, לסביבה מרוחקת (והרי ההיסטוריון מתעניין בקורות הציבור יותר מבקורותיו של הפרט). אמצעי הזכרה עשויים לשמש במצב זה גורמים ראשוניים במעלה בהחייאת הנשכח ובהעלאת ערכה הכללי של העדות הנגבית. ודאי, כל אמצעי הזכרה — ואמצעי ההזכרה הפשוט וה'ניאוטרלי' ביותר שברשותנו בתנאים אלה היא שאילת שאלות — משפיע על כיוון העדות, כלומר פוגע במידת-מה באובייקטיביות של התשובות. אך אפשר להניח שככל שהשימוש באמצעים אלה שיטתי יותר — ואי-אפשר להימנע מלהשתמש בהם לחלוטין — כן גדול הסיכוי להגביל את השפעתו השלילית. ולהיפך, ככל שהוא מבוסס יותר על אינטואיציה עמומה ועל כושר המצאתו של גובה העדות, כן גדל הסיכון של הכוונה מגמתית ברורה.

אך מהי בעצם שאילת שאלות שיטתית? כיצד נוכל לארגן את שאילת השאלות כך שאפשר יהיה להשיג באמצעותה מאכסימום של אינפורמאציה המעניינת את החוקר או את ההיסטוריון, במינימום של הכוונה העשויה לפגוע באובייקטיביותה של אותה אינפורמאציה? זוהי בעיית השאלון ומקומו בראיון. עד כאן דגנו בגביית העדויות בהיקפה המלא, גביית עדויות המתיימרת להקיף את כל ארצות השואה ואת כל בעיות השואה. קשה לדבר על שאלון אחד שיהיה בו כדי לשמש מפעל עצום מעין זה — מכאן, ושיקיים את שני התנאים המיתודיים שהוזכרו לעיל, — מכאן, אילו רצינו לערוך שאלון כזה לפי הכללים שיוסברו להלן, צריכים היינו להכליל בו אלפי שאלות, ובעצם לא היה זה שאלון אחד אלא סדרה של שאלונים על כל מערכת הנושאים הכלולים בנושא הרחב של השואה. דרך זו ארוכה מדי ועדיין אין הדבר בטוח אם היא תובילנו למטרה. בחרנו אפוא בדרך קצרה יותר, ננסה להסביר את הכללים לעריכת שאלון השואה, ואת הבעיות הכרוכות בהם, מתוך שנשקף על גביית העדות לא כעל מפעל כללי אלא כעל אמצעי-עזר בעבודת מחקר על נושא מסוים בחקר השואה, נושא שתחום חלותו מצומצם מבחינת הזמן והמקום כאחד. בדיון זה נייעזר, לשם הדגמת טענותינו, בחומר קונקרטי הלקוח מתוך שאלון שכבר נבחנו בעבודה המעשית של גביית עדויות. הוא השאלון שנערך לשם גביית עדויות על תנועת המרי של יהודי קובנה (ליטא) במלחמת העולם השנייה.²

² נושאה של עבודת-המחקר הוא: תולדותיה של תנועת המרי והפארטיזנים של יהודי

[ב] דרכי ראיון וסוגי שאלונים

הסוציולוגיה של ימינו מרבה להיעזר בדרך זו של פנייה למספר גדול של בני-אדם, כדי לקבל מהם תגובה, חוות-דעת או עדות על הנושא מסוים מתחום התנהגותם החברתית והפרטית. לא הרי האינפורמאציה המבוקשת על-ידי הסוציולוג כהרי האינפורמאציה שמעוניין בה ההיסטוריון — ויהא זה אפילו היסטוריון החוקר את העבר הקרוב. אף-על-פי-כן יש מקום — בעניין זה של גביית עדויות — ללמוד מנסיונו של הסוציולוג, ולאור נסיון זה נוכל להבחין — מבחינת אופן הצגת השאלות — בארבע דרכים לפחות של גביית עדות:³ (1) ראיון⁴ שאינו מבוסס על שאלון מוכן מראש; (2) שאלון בקו מנחה לגובה-העדויות בלבד; (3) שאלון 'פתוח'; ו-(4) שאלון 'סגור'.

(1) שיטת הראיון שאינו מבוסס על שאלון מוכן מראש פותחה על-פי המתכונת של שיחה, שמטרתה ריפוי פסיכיאטרי.⁵ הראיון כשיחה חופשית הוא, שהמראיין משתדל לעודד בה את העד שיגלה ללא מעצורים את תגובותיו או חוות-דעתו, או זכרונותיו על הנושא המסוים. הראיון משיג את מטרתו ככל שתגובות הנשאל הן ספונטאניות ולא מאולצות, אישיות וקונקרטיות ולא מופשטות ושטחיות. האווירה צריך שתהיה אינטימית ככל האפשר, כדי שהעד ירגיש את עצמו חופשי לגמרי בביטוי דעותיו ובמהלך מחשבתו, אך אין המראיין מרשה שהיזמה בהכוונת השיחה תוצא מידיו. אמנם אין הוא מנהל את השיחה לפי שאלון מוכן מראש, אך התכונן היטב לראיון, ניתח באופן יסודי את העניינים שיסוב עליהם הראיון וקבע מערכת של שאלות שישאף לקבל תשובה עליהן; אלא שהאופן, הסדר ונקודת הזמן של הצגת השאלות נתונים לבחירתו 'אד הוק', לפי מהלך הראיון, מגרעתו העיקרית

קובנה במלחמת העולם השנייה (1941-1944). העבודה נעשת בסיועה של יד ושם ובהזרכתם של ד"ר ב. אופיר וד"ר י. קרמיש.

³ השחה: M. Jahoda, M. Deutsch & S. W. Cook: *Research Methods in Social Relations*. The Dryden Press, New York, 1954, Vol. I, pp. 151-208

⁴ בסוציולוגיה מקובל יותר להשתמש במונח ראיון-ראיון (interview-interviewing) במקום המונחים 'עדות-גביית עדות'. במאמר זה ישתמשו שני זוגות-המונחים כשהם זהים במשמעותם.

⁵ בעניין זה ראה בייחוד: R. K. Merton & P. L. Kendall: *The focused interview*, in: *American Sociology*, 1951, pp. 541-557

של סוג זה של ראיון בכך שקשה להשוות זו לזו את תשובותיהם של נשאלים רבים על אותם העניינים.

(2) השיטה המנוגדת באורח קיצוני לזו של 'הראיון ללא שאלון מוכן מראש' היא שיטת השאלון ה'סגור'. שאלון כזה מורכב מסדרת שאלות שלצדה של כל אחת מהן רשומה שורה של תשובות אפשריות, ועל הנשאל אינו מוטל אלא להצביע על אחת מהן (או יותר) הוזהר עם דעתו או קרובה מאוד אליה. ואלה היתרונות של שאלון כזה: ניתן בלי קושי מיוחד ובלי השקעה מרובה להשיג תשובות ממספר גדול של נשאלים, אפילו באמצעות הדואר (בכתב) או הטלפון (בעל פה). התשובות ניתנות להשוואה ולעיבוד סטטיסטי מדויק העשוי לחשוף סדירות או אי-סדירות בתגובה, קווים אופייניים בסולמיה הערכה, מידת נאמנות הזיכרון וכד'. החסרונות: אפשרות מוגבלת של בחירה בין התשובות עשויה להניע את הנשאל להצביע על תשובה שאין הוא מזדהה עמה; ההגבלה נותנת כיוון לתשובה ומשפיעה על ידי כך על תוצאות המחקר כולו; תשובה לשאלה הלקוחה משאלון כזה נותנת אינפורמציה מועטת על תגובותיו הקונקרטיות ועל מניעיו האמיתיים של הנשאל.

(3) השאלון ה'פתוח' והשאלון כקו מנחה הם צורות-ביניים בין שתי השיטות הקיצוניות. בשאלון ה'פתוח' השאלות קבועות מראש, הן מבחינת ניסוחן, הן מבחינת מקומן בסדרה, אך אין הנשאל מוגבל בתשובתו עליהן. תפקידו של המראיין לעודד את הנשאל להשיב באופן חופשי וממצה על השאלות. לעתים המראיין רשאי להוסיף שאלות עידוד, כגון: 'שמא תוכל לספר עוד על עניין זה?' 'מדוע?' 'באיזה אופן?'. מותר לו גם להבהיר את משמעות השאלה, אם הנשאל מפרש אותה שלא כפי שהתכוון אליה המראיין. לשיטה זו יתרונות לעומת קודמותיה. מצד אחד היא מבטיחה מידה רבה של השוואתיות בין התשובות של נשאלים שונים, מצד שני תגובותיו של הנשאל נותנות תמונה מפורטת ונאמנה יותר על דעותיו, זכרונותיו, רגשותיו וכיוצא באלה. האפשרות לשגר שאלון כזה לנשאל בדואר — מוגבלת היא: מעטים האנשים המוכנים להשיב בכתב על שאלות מרובות, אך עבודתו של המראיין קלה ביחס, גם אם הוא נאלץ לבקר אצל הנשאל בביתו.

(4) שיטת השאלון כקו מנחה קרובה יותר לראיון ללא שאלון מוכן. אמנם כאן המראיין בא לראיון כשהוא מצוייד בשאלון מוכן, אך אין חובה עליו

לשאל את כל השאלות. אדרבה, עליו לשקוד על כך, שיקבל הנשאל את הרושם כי השיחה חופשית לגמרי, וכי הוא יכול לשנות את הנושא, לשוב ולדבר על דברים שנזכרו בשאלות קודמות וכד'. השאלון עוזר למראיין לא להתרחק יתר על המידה מן הנושא העיקרי, לא 'לשכוח' שאלות חשובות, וכן למצות את הנושא עד תומו. הגמישות יוצרת אווירה מתאימה לחוות-דעת אינטימית מצד הנשאל, ומצמצמת בהרבה את השפעת המראיין על תוצאות הראיון.

איזה מארבעת הסוגים הנזכרים מתאים ביותר לגביית עדויות כאמצעי-עזר בעבודת מחקר על נושא מנושאי השואה? העדפת צורה אחת על פני חברתה תהא תלויה בגורמים הרבה: באופיו של הנושא ובמטרות שהציגו להם החוקרים; בטיב האנשים, שעומדים לגבות מהם את העדות; במידת אימונם ונסיונם של גובי-העדויות; בגודל התקציב העומד לרשותם של החוקרים, וכיו"ב. עם זאת נראה, כי ברוב המקרים ראוי להשתמש בכמה צורות, ואולי אף בכלן בעת ובעונה אחת. שימוש משולב בשיטות השונות עשוי לבטל במידה ניכרת את מיגבלותיה של כל אחת מהן ולהגביר את יתרונותיה, אך גם דרך-השילוב הקונקרטית תיקבע בזיקה הדוקה עם עבודת המחקר המסויימת.

בעבודתנו שלנו נקטנו שילוב מאכסימאלי של כל ארבע דרכי הראיון. השיטה הראשונה שימשה לנו שלב הכנה לעריכת השאלון; השאלון העיקרי נערך כשאלון 'פתוח', אך מתוך הנחה שברוב המקרים ישתמש בו המראיין כבקו-מנחה בלבד, בהיותו חופשי להבהיר שאלות שיתגלו כרב-משמעיות, ואף להוסיף שאלה או הערה כאן וכאן; לשם השלמה נערך שאלון 'סגור' קצר. (הובאה בחשבון גם האפשרות לשלוח את השאלון או חלקים ממנו לעד בדואר, אם הגישה אליו תהיה כרוכה בקשיים מיוחדים, כגון: אם הוא בחוץ לארץ).

[ג] צעדים ראשונים בעריכת שאלון

השימוש בשיטת ראיון-ללא-שאלון כשלב להרכבת השאלון רומזת לתנאי חשוב, שחייב להתקיים כל אימת שניגשים לערוך שאלון על נושא מסויים בחקר השואה: ידיעה קודמת על אותו נושא. שאלון שיורכב בלא ידיעה כזו — ויהיה עורך השאלון בקי ומנוסה בגביית עדויות ככל שיהיה — יצא שכרו בהפסדו. לשון אחרת: אין הרכבת השאלון — וגביית-

העדויות הבאה מייד לאחר-מכן — יכולה להיות הצעד הראשון בעבודת המחקר. יקדמו לה כמה פעולות שמטרתן להקנות לחוקר ולעורך-השאלון ידיעה ראשונה אך יסודית על הנושא. יתר-על-כן: עצם ההכרעה אם הנושא המסויים ראוי שתוקדש לו עבודת-מחקר מיוחדת, כבר מניחה ידיעה מסויימת על היקף המאורעות שייכללו בנושא ועל משקלם בתוך הפרשה הכללית של חקר השואה. אמנם קשה לקבוע מראש מה צריכה להיות מידת הידיעה הזו. אך ברור שגם לאחר שתהא בידינו האינפורמציה המהימנה הדרושה לקביעת הנושא ולאחר שכבר החלטנו, כי יש מקום להיעזר בגביית-עדויות שיטתית לעבודת-מחקר זו — לא נוכל לגשת מייד להרכבת השאלון. הידיעה הדרושה לכך צריכה להתבסס על עיון יסודי בחומר-העדויות השייך לסוגי החומר האחרים, שעל קיומו כבר ידוע לחוקרים; חומר תעודתי הקשור קשר ישר למאורעות שייחקרו; זכרונותיהם של האנשים שהיו קשורים קשר כלשהו לאותם המאורעות, לרבות זכרונות החוקרים עצמם, אם השתתפו באותם המאורעות או נמנו עם אותם ציבורי-בני-אדם; כל הפירוטמים על אותם מאורעות ואנשים שנתפרסמו לאחר המלחמה בכל לשון שהיא ובכל סוג ספרותי שהוא; ספרות בעלת-ערך, בייחוד בעלת אופי היסטורי-מדעי, על נושאים הזוהים עם הנושא הנידון מבחינת התוכן, אך שונים ממנו מבחינת המקום והזמן. לדוגמא: אם עבודת המחקר מוסבת על תנועת מחתרת בגיטו אחד ראוי לעיין בספרות על מחתרת בגיטאות אחרים, על מחתרת אנטי-נאצית לא-יהודית, ובמידה פחותה מזה — אף על מחתרת בחברה המודרנית בכלל. עיון זה עשוי להקנות לחוקר מושג כללי על החוקיות הפנימית המתג-לה בתנאים הדומים לאלה שהוא עומד לחקור, על התנהגותם הטיפוסית של בני-אדם בתנאים כאלה וכיו"ב; עיון זה עשוי גם לעזור לו לנסח השערות לגבי הנושא הנחקר, שגביית העדויות השיטתית עתידה לאשר אותן או להפריכן. ההפרכה אינה פחות חשובה, במקרה זה, מן האישור, שכן דווקא היא תבליט את המיוחד שבמאורעות ושבציבורי-בני-אדם שייחקרו בעבודה זו. השערות אינן דעות מוקדמות; בידינו של חוקר זהיר שומרות הן מפני דעות מוקדמות.

בעבודת המחקר שלנו השתדלנו לנהוג לפי ההוראות המיתודיות האמורות. אמנם בתחומם של כמה מן הסוגים שנמנו לעיל היה החומר שברשותנו דל למדי. הכוונה קודם-כל לשתיים: (1) לחומר תעודתי.

(2) לחומר מוזיאוני. הסיבות מובנות. מדובר בתולדותיה של תנועה שפעלה בתנאי קונספירציה כפולה ומכופלת: כלפי שלטונות הגיטו, כלפי הגרמנים, ובמידה ידועה גם כלפי גורמים פארטיזניים. אף אם נשמר משהו למרות כל אלה, לא היתה כמעט כל אפשרות להוציא מ'זירת' המאורעות. לעומת זה נתברכנו בחומר משאר הסוגים: (3) זכרונותינו-שלנו ושל חברינו הפארטיזנים-לשעבר מגיטו קובנה הנמצאים בישראל. אנו מקיימים קשר עם חברים אלה מאז בואנו ארצה. (4) פרסומים רבים למדי על גיטו קובנה. פרשת התנועה הפארטיזנית יצאה בדרך כלל מקופחת בפרסומים אלה, אך כשאתה מנתח בזהירות כל אחד מהם, מוציא מתוכו את כל הנתונים שמקומם בפרשה זו ומצרף אותם בקפדנות זה לזה, מתקבלת תמונה מגוונת למדי. (5) ספרות מקיפה על המחתרת בגיטאות שונים. (6) פרסומים על חלקו של הצד הגרמני בפרשה: הדו"חות של האינזואץ-גרופן הידועים לשמצה; פקודותיהם של שלטונות הצבא הגרמני וכן עדויות תיהם של הנאצים במשפטי נירנברג ובמשפטים אחרים נגד פושעי המלחמה, בייחוד בכל מה שנוגע למלחמתם במחתרת בשטחי הכיבוש, בפארטיזנים האנטי-נאציים בכלל והיהודיים בפרט; וכן — מחקרים שנעשו בנושא זה אחרי המלחמה.

מבחר המקורות שהשתמשנו בהם בעבודה ההכנה של שאלוננו הותאם לנושא הספציפי של עבודת-המחקר. אך אפשר להניח שבעבודות-מחקר רבות אחרות על נושאים דומים יהיה על עורך-השאלון להשתמש באותם סוגי-מקורות עצמם.

סיכום האינפורמציה המתקבלת ממקורות אלה צריך שיבליט את הידוע שבפרשה מול הבלתי-ידוע והסתום. סיכום זה הוא-הוא היסוד שעליו ייבנה השאלון לגביית העדות השיטתית.

[ז] מבהו הכללי של השאלון

כמה וכמה גורמים יביא עורך-השאלון בחשבון, בבואו לקבוע את מבנהו הכללי וחלוקתו הפנימית של השאלון. שניים מהם כבר הזכרו לעיל: (1) השאיפה להשיג את המאפסימום של אינפורמציה על המאורעות והציבורים הנחקרים; (2) הצורך לצמצם, ככל האפשר, את השפעתו המכוונת של השאלון על העד. נוסף לזה (3) את מצבו הפסיכולוגי של העד, ניצול השואה. עלינו להניח, כי ניתקל בו במעצורים נכבדים, הנובעים מן הרצון הטבעי העז לשכוח את הפרשה הכאובה ולא לחטט עוד בפצעים שהגלידו במידה זו או זו. יש אפוא צורך להפעיל טכניקה מיוחדת של התגברות על

מעצורים אלה ושל החייאת זכרונות שנדחקו העמק לתת-תודעתו. ברם, (4) עלינו לשאול אותו על מספר רב מאוד של עניינים, חוויות, הערכות, בין אם אלה נגעו בו במישרין ובין אם נגעו באחרים והידיעה שיש לו עליהם באה לו מפי הראייה או מפי השמועה בלבד. בכל העניינים האלה יהא צורך לעמוד על פרטים ועל דיוקה של האינפורמציה. סדרת השאלות שתוצג עשויה אפוא להיות ארוכה למדי, והראיון — מייגע מאוד. מכאן מתחייב, שהסדר הפנימי שבשאלון והמעבר מעניין לעניין יהיה לאו דווקא כרונולוגי או הגיוני, אלא קודם-כל פסיכולוגי.

נושא המחקר מוגדר ומצומצם במקרה שלנו: הפעולות המתרתיות בגיטו והפעולות הפארטיזניות ביער, אך זכרונותיו של העד מתקופת השואה מקשה אחד הם, וארוגים זה בזה באופן אורגאני. הצלחתנו תהיה מועטת אם ננסה מייד, בפתח הראיון, לבודד אותם הזכרונות שהם מענייננו במישרין, ולנתקם באורח מיכאני מן השאר. אילו נקטנו דרך זו היינו מתנכלים לכל מה שידוע לנו על המיכאניזמים הפנימיים של היזכרות. בדין הוא להקציב מקום ניכר בשאלון לשאלות על חוויותיו ועל קורותיו של העד בתקופה הנחקרת בכלל. מצד שני אין להפסיק את הראיון בנקודה שמסתיימת בה התקופה הנחקרת. עלינו לתת לעד את האפשרות להינתק, באורח טבעי, מזכרונות האימים, ולשוב אל מצבו הנפשי המאוזן של ההווה. נקציב אפוא מקום בשאלון לשאלות על התקופה שלאחר השחרור, על פגישותיו עם קרוביו וידידיו שנותרו בחיים, על מאמציו הראשונים לחזור לחיים תקינים, למצוא עבודה, להקים משפחה וכן על עלייתו ארצה המסמלת בעיניו מפנה חשוב וראשית תקופה חדשה בחייו. הנתונים שיועלו בשאלות אלה עשויים לזרות 'אור-חור' על התנהגותו והכרעותיו בתקופה הנחקרת, ולהיות לעזר בידי החוקר בעיבוד החומר מן העדויות. בדרך-כך מתחלק השאלון באופן טבעי לשלושה חלקים, או לשלוש סדרות של השאלות: סדרת-פתיחה, סדרה עיקרית וסדרה מסיימת. בשאלוננו, המכיל 474 שאלות, אפשר לראות את 36 השאלות הראשונות כסדרת-הפתיחה; את 11 השאלות האחרונות כסדרת-סיום, ואת שאר 427 השאלות כעיקרו של השאלון.

הרי כמה משאלות הפתיחה:

- ספר על מצבך עד פרוץ המלחמה בין ברית-המועצות לגרמניה: (1) מקום מגוריך, (2) מצבך המשפחתי, (3) לימודך וכו'.

- (4) מה היו מעשיך בימים הראשונים למלחמה?
 (5) האם ניסית לברוח? לאן?
 (6) מתי חזרת לקובנה? האם מצאת את ביתך שלם?
 (7) האם נפגשת עם חבריך, חברי מפלגתך, קרוביך?
 (8) האם היה ברשותך נשק או ניסית לרוכשו?
 (9) האם באת במגע עם מכריך הליטאים? אם-כן — מדוע? אם לא — מדוע לא?

וכמה משאלות-סיום:

- (464) האם נחקרת [אחרי השחרור] על שהותך בגיטו? — על עבודת-הכפייה שלך אצל הגרמנים?
 (466) האם ביקרת בשטח הגיטו לשעבר? מה היו חוויותיך?
 (469) מה עשו שאר חבריך? האם נפגשתם לעתים תכופות? מה היה תוכן פגישתכם?
 (470) מתי עזבת את ליטא? באיזו נסיבות? עם מי?
 (473) איך הסתדרת בארץ? האם היו לך קשיים? איך התגברת עליהם? מה היו תכניותיך לעתיד? האם נתגשמו?

החלק העיקרי של השאלון עדיין יהיה גדול מכדי שנוכל להשאירו בלי חלוקה פנימית נוספת. ואין זה עניין של כמות בלבד. תחום העניינים שהעד מסוגל לרכז בו את תשומת-לבו בבת-אחת מוגבל למדי, ועל-כן ראוי לפצל את הנושא העיקרי לנושאי-משנה — לפי-שעה מבחינה פסיכולוגית סהורה — שכל אחד מהם יהווה סדרת-שאלות מיוחדת או פרק מיוחד בתוך השאלון. אך העניין איננו פסיכולוגי בלבד. מרכיב-השאלון חייב למסור לעצמו בשלב זה דין-וחשבון ברור: (א) איזה עניינים נכללים בתוך הנושא הנחקר ואיזה עניינים צריך שישארו מחוץ לגבולותיו; וכן (ב) מה ההגיון הפנימי ומה הקשרים המהותיים שבין העניינים, המאורעות ואזורי הפעילות וההווי של ציבורי בני-האדם הנחקרים, שאפשר יהיה לחלק לאורם את ריבוי השאלות סדרות-סדרות, כדי שתובטח התקדמות טבעית, ריתמית, בלתי-מופרעת, במהלך הראיון. חלוקה זו תיעשה תוך שילוב מאכסימאלי של הסדר הפסי-כולוגי, הכרונולוגי וההגיוני במבנה השאלון ובכך תעמוד לו לעורך-השאלון ידיעתו המוקדמת על הנושא בכל עומקה. חלוקת השאלון לפרקים יהיה בה כדי לגלות את גישתם של החוקרים לנושא, את השערותיהם העיקריות העשויות להתאשר או להתבדות בהמשך המחקר.

בשאלוננו החלק העיקרי מתחיל מפרק ג'. פרק ב' שהוא במובן ידוע עוד מסדרת-הפתיחה (נושאו: 'הגיטו והרציחות ההמוניות'), משמש

גם כניסה טבעית לבעיית מתחלת-הגיטו, שנתפסה על-ידי עורכי-השאלון כתגובה בלתי-אמצעית למבצעי-ההשמדה, וכך הוגדרו גם שני הפרקים הבאים: ג: התגובה: הצלה (שאלות 37-48); ד: התגור-בה: התנגדות (49-90). הפרקים ה-ז ומקיפים את תולדות התנועה הנחקרת בין חומות הגיטו: ה: המחותרת בגיטו (91-127); ו: התנג-דות בכוח הזרוע — תכניות והכנות (128-220); ז: היציאה מן הגיטו (221-253). בשאר הפרקים שואלים על המשך קורותיהם של אנשי התנועה מחוץ לחומות הגיטו, בייחוד ביער הפארטיזני: ח: הגדודים הקובנאיים והבריגאדה (254-287); ט: מבצעים פארטיזניים: רכש ואספקה (288-301); י: מבצעי חבלה (302-313); י"א: מבצעי עונשין ונקם (314-323); י"ב: קרבות פארטיזניים (324-351); י"ג: חברה והווי ביער (352-411); י"ד: היחס ליהודים (412-440); ט"ו: פשיטות ארוכות-טווח (441-449); ט"ז: היציאה מן היער (450-463).

[ה] השאלות לפי ערכן: סוגי שאלות

ועדיין עיקר המשימה בהרכבת השאלון לפנינו. החלוקה לפרקים מניחה לנו לרכז את השומת-לבנו בנושאים מצומצמים יותר, אחידים מבחינה הגיונית. אך מה בדיוק רוצים אנו להיוודע מן העד על כל נושא ונושא? איך ננסח את השאלות כדי למנוע הכוונה לגבי תוכן התשובות? על מה נשאל קודם ועל מה — אחר-כך? — נרמזו כאן שלושה מבחנים: (א) תוכן השאלה, (ב) צו-רתה, (ג) מקומה בתוך הסדרה. נדמה שכל שאלה ושאלה שתיכלל בשאלון, בדין לבדקה לאור שלושת המבחנים האלה.

נפתח במבחן התוכן. הדבר הראשון שאנו מתכוונים לשאול עליו הוא כמובן: עובדות. זו משימתנו הראשונה: להעלות ככל האפשר עובדות מרובות על המאורעות ועל ציבורי בני-האדם הנחקרים. נשאל אפוא את העד שאלות רבות המתחילות במלים: 'היכן?', 'מתי?', 'מה עשית במקום זה וזה ובזמן כך-וכך?', 'איך עשית?' — אלה יהיו שאלות הבאות לגלות עובדות על העד עצמו. תשובות אלה על עובדות יהיו בעלות משקל מיוחד, שכן לגבי האינפורמציה: מה, מתי ואיך פעל העד או מה ומתי קרה לו — הוא המקור הראשון. כמובן, אין זה המקור היחיד לאינפורמציה זו ואין מהימנותו בלתי-מוגבלת. נוכל לקבל אינפורמציה על אותן עובדות מעדים אחרים. לשון אחרת: השאלות על עובדות אינן יכולות להצטמצם לעובדות על העד עצמו; עליו לספר לנו על אחרים. 'עם מי?', 'בעזרת מי?', 'מי עוד?', 'מי לא?' — אלה שאלות אופייניות מסוג זה. על אחרים יישאל העד הן לגבי

מה שהתנסה בו במישרין הן מה שהיה ידוע לו מפי השמועה. עלינו להביא בחשבון את העובדה שבתנאי מחתרת, למשל, היה תחום נסיונו הבלתי-אמצעי של העד מוגבל למדי ואם נרצה להצטמצם אך ורק באינפורמציה המבוססת על נסיון ישיר, דל יהיה חלקנו מגביית העדות. אלא שהשאלות ינוסחו כך שבזמן סקירת החומר ועיבודו יהיה קל להבחין בין מה שמבוסס על נסיונו הבלתי-אמצעי של העד לבין מה שמקורו בשמיעה (בסמוך למאורע או בזמן מאוחר).

בוודאי מוסכם הוא, ש'עובדות' אינן סוג האינפורמציה היחיד שנרצה להשיגו מגביית העדות. אך על מה נשאל מלבד זה? ואיך נגדיר 'עובדות', כדי שנוכל להבחין ביניהן לבין תופעות שאינן בבחינת 'עובדות'? מקובל להגדיר כעובדה מה שמתרחש מחוץ לנפשו של היחיד, בתחום הבינסובייקטיבי, ודבר שמסוגל להתנסות בו יותר מאדם אחד. אם נקבל הגדרה זו — והיא תתאים לצורכנו, כנראה — נוכל להצביע על כמה סוגי אינפורמציה שלא יהיו בעלי-אופי עובדתי, ואף-על-פי-כן יהא צורך לחתור לגילויים בזמן גביית העדות. יהיו אלה שאלות על רגשות, ציפיות, השערות, הערכות וכן על סיבות, נימוקים וסעמים למעשיו של העד עצמו ושל אחרים, כפי שתפס אותם העד בשעתו. משקלן של התשובות על שאלות כאלה רב למדי לגבי מאמציו של החוקר להבין את המאורעות, להסביר את פעולות התנועה או הציבורים הנחקרים, לתאר תמונה כללית של מה שנתרחש. אין פירוש הדבר שהבנתו והסבריו של החוקר חייבים להזדהות עם אלו של העד. מבחינת המסקנות הסופיות לא ישמשו התשובות לשאלות מן הסוג הנידון כאן אלא כ'בסיס', כ'חומר גולמי' בלבד, הטעון ניתוח ועיבוד לשם הסקת מסקנות, באותה מידה שישמשו לצורך זה התשובות על 'עובדות'.

עתה נראה כיצד סוגי האינפורמציה האמורים משתקפים בשתי סדרות של שאלות מתוך שאלוננו.

שאלות מס' 231-253:

- (231) מתי נודע לך המועד המדויק של יציאת קבוצתך? האם נפרדת מקרוביך, מחבריך? מה אמרת להם בזמן הפרידה? מה אמרו לך?
 (232) היכן ולפי אילו סימנים, אותות, התכנסה הקבוצה בגיטו בסמוך ליציאתה? מי הדריך אתכם בכך?
 (233) האם נתבצעה היציאה באותו מועד או נדחתה? מדוע נדחתה?

תאר את יציאתה של הקבוצה דרך שער הגיטו

- (234) דרך איזה שער עזבתם את הגיטו ?
 (235) איך ניגשתם לשער — אחד אחד או בצוותא ?
 (236) מי עמד אותה שעה ליד השער ? (מפקדי לשכת העבודה, מן השוטרים היהודיים, מן השוטרים הליטאיים, מן הגרמנים) ?
 (237) מי נתן לכם את האות לעבור את השער ? האם 'בדקו' אתכם בשעת צאתכם ? מה נאמר לגרמנים על אופי קבוצתך ?
 (238) איך התקדמתם אחרי שעברתם השער ? — ברגל ? במכונית ? איזה רחובות עברתם ? האם נעצרתם בעיר ? — לשם מה ?
 (239) איזה חלק מן הנשק והציוד הוצאתם מן הגיטו ואיזה לקחתם בעיר ? מהיכן בעיר ?
 (240) מתי קיבלתם את הפקודה להוריד את הטלאי הצהוב ולהתנהג כפארטיזנים ? מה היתה הרגשתך אותה שעה ?
 (241) מה ידוע לך על פרטי יציאתן של קבוצות אחרות ?
 (242) מתי חל המסנה לרעה בהוצאת הלוחמים מן הגיטו ?
 (243) מה היה ידוע לך על פעולותיו של חיים ילין בקשר להוצאת הקבורות ?
 (244) האם היכרת את ילין לפני הקמת הגיטו או בגיטו ? מה ידעת עליו ? מה שמעת עליו ?
 (245) מה היה ידוע לך על פעולתו האחרונה של ילין, על היתפסותו על ידי הגיסטאפו ועל מותו ? ממי שמעת ?
 (246) מה היה ידוע לך על יציאתן של קבוצות לוחמים אחרי מות ילין ?
 (247) איך הגיבו הגרמנים על שני מאורעות אלה ? (מות ילין והוצאת האנשים ליער).
 (248) מה היה ידוע לך על חיסול משטרת הגיטו ? האם היה קשר בין חיסול המשטרה לבין המאורעות הנ"ל ?
 (249) האם נודע לגרמנים על קיום התנועה הפארטיזנית בגיטו ועל פעולותיה הנרחבות ? מה נודע להם ? מה לא נודע להם ?
 (250) מה נשתנה במחתרת הגיטו אחרי מות ילין ואחרי חיסול המשטרה ?
 (251) מה ידוע לך על יציאתן של קבוצות נוספות מן הגיטו בדרך ליער ? מי יצא ? מתי ? איך ? מה היה נשקן וציודן ?
 (252) מתי נתחסלה המחתרת בגיטו ? באילו נסיבות ? מי היו פעיליה האחרונים ?
 (253) איך אתה מעריך את פעולותיה של המחתרת ? האם השיגה את מטרותיה שלמען הוקמה ? האם יכלה לפעול יותר משפעלה ?

שאלות מס' 412-428 :

- (412) באיזו שפה דיברת עם חבריך ? — בבסיס, בפעולה, בביקור בגדוד השכן ?
 (413) באיזו שפה שרת ? מה היתה התגובה של השאר ?
 (414) האם היו לוחמים שדיברו אתך לועזית ? מדוע ? מי לא ? מדוע ?
 (415) האם היו לוחמים יהודיים שהיו מעוניינים להסתיר את מוצאם היהודי ? מי ? מדוע ? האם הצליחו בכך ?

בעיות השאלון לחקר השואה

- (416) האם היו לוחמים בני לאומים אחרים שניסו להסתיר את מוצאם הלאומי ? מי ? מדוע ?
 (417) האם נתבקשת ארבעים לספר על חוויותיך בגיטו ? על ידי מי ? האם היית מעוניין בכך ? מה היתה התגובה ?
 (418) האם היו לוחמים מגיטו קובנה שהצטרפו על כך שבאו ליער ? מי ? מדוע ?
 (419) האם היו כאלה שרצו לעבור לגדוד אחר ? מי ? לאיזה גדוד ? מדוע ?
 (420) מה היה ההבדל בין הגדודים הוילנאיים (היהודיים) לבין הקובנאיים ? (יחס המפקדה אליהם, יחסים בין הלוחמים לבין עצמם).
 (421) האם היו תלונות על הסלייה לאומית בגדודך ? מצד מי ? באילו מקרים ? מה היתה התגובה ? כיצד הגיבה המפקדה ? כיצד הגיבו הלוחמים היהודים ? הקומוניסטים היהודיים ? הלוחמים הלא-יהודיים ?
 (422) מה היתה תגובתך אתה ?
 (423) מה צריכים היו להיות היחסים בין המפקדים ובין הלוחמים ? מה היו יחסים אלו בגדודך ? ובגדודים השכנים ?
 (424) כמה יהודים נפלו בפעולות ? האם זה לדעתך מספר גדול באופן יחסי ? מדוע ? כיצד להסביר זאת ? כיצד הסבירו זאת אחרים ?
 (425) האם שמעת ממישהו בגדוד הערכה כוללנית על היהודים (למשל, שהיהודי הוא פחדן, או להוט אחרי שלל וכד') ? ממי ? באילו מסיבות ? האם היו ויכוחים על רקע זה ? באילו מסיבות ?
 (426) האם היו לוחמים מצטיינים בין לוחמי גיטו קובנה ? מי העריך אותם ? מי לא ? מדוע ?
 (427) האם היו ביניהם ראויים להיות מפקדים ? מדוע לא נתמנו ? כיצד פירשו זאת ? כיצד פירשת זאת אתה ? מה היה המצב בנידון זה בגדודים אחרים ?
 (428) האם ידועים לך מקרים של פגיעות והפליית ברורים לגבי הלוחמים היהודים ? פרט. כיצד אפשר היה להגיב על כך ? כיצד הגיבו היהודים ? הקומוניסטים היהודיים ? כיצד נודע לך הדבר ?
- ההבדל בין שתי סדרות השאלות (שתיקראנה להלן סדרה א' [מס' 231-253] וסדרה ב' [מס' 412-428]) בולט לעין. סדרה א' מכוונת בעיקר להשגת איג' פורמאציה על עובדות, סדרה ב' — בולטת בה המגמה לגילוי נתונים משאר הסוגים. כמובן, שונה הוא רק הדגש; בשתי הסדרות גם יחד נרמזים כל הסוגים, במידה שונה של הבלטה.
- סדרת השאלות הראשונה מוסבת על פרשת יציאתן של קבוצות הלוחמים דרך שער הגיטו, שפניהם היו מועדות ליער של הפארטיזנים. היתה זו אחת הפרשיות הדראמאטיות ביותר בתולדות המחתרת של גיטו קובנה. בפרשה זו נגלו אספקטים חשובים של המאורעות, כגון: יחסם של המשטרה היהודית ושל 'מועצת היהודים' אל המחתרת; האפשרות להוציא לוחמים מן הגיטו; היחסים ששררו בין המשטרה ובין הגרמנים, בין הליטאים ובין תנועת

המרי היהודית (הנהגים של המכוניות שהסיעו את הקבוצות ליטאים היו); יחס האוכלוסיה אל המחתרת; המשמעת והקונספיראציה בתוך המחתרת וכו'; על-כן חשוב היה לברר כל פרט ופרט מפרשה זאת והשאלות נוסחו בהתאם לכך.

קודם כל נשים-לב לשאלות המכוונות במפורש ובאופן חד-משמעי לגילוי עובדות אובייקטיביות על העד עצמו: 231, 232, 234, 238, 239. אין שואלים כאן על הרגשות, השערות, טעמים וכדו'. רק שאלה 231 עשויה לעורר חשד שאין כוונתה כניסוחה: היא שואלת על עובדות אך בעצם רוצה היא לגלות את מצבו הנפשי של העד ושל קרוביו וידידיו בזמן שיצא מן הגיטו. לפי ההנחה עשוי היה מצב נפשי זה להשתקף בדברי הפרידה. חלק גדול של השאלות בסדרה זו מכוונים לגילוי עובדות 'על אחרים'. בעקיפין גם השאלות הנזכרות נוגעות ל'אחרים', שהרי מדובר בהן בקבוצה שלמה ולא בעד בלבד. אך על אחרים במישרין הן השאלות 236, 237, 241, 243, 244, 245, 246, 251. לכאורה אפשר לשייך לסוג זה של 'שאלות עובדתיות על אחרים' גם את 242, 247, 248, 249, 250. ברם, ניתוח מדוייק יותר של תוכנן יעלה כי אין מדובר כאן בעובדות שמישהו יכול היה להכירן בוודאות, אלא מדובר בקשרים שבין עובדות ('איך הגיבו הגרמנים', 'חיסול המשטרה') או בתופעות ובמושגים כלליים שהידיעה עליהם תוצאה של היסק היא או של שרשרת היסקים ('מפנה לרעה', 'מה נשתנה במחתרת אחרי...'). 'האם נודע לגרמנים על קיום התנועה?'. הכוונה בשאלות אלה אינה יכולה להיות לגילוי עובדות אלא לגילוי השערות על עובדות, כפי שעלו על דעתו של העד בזמן המאורעות. שאלות מסוג זה מצויות לרוב בסדרה ב': 415, 416, 419, 420, 421. השאלות על רגשות וציפיות מועטות בסדרה א' (231, 240), אך בולטות בסדרה ב': רוב השאלות מוסבות כאן על עניינים שיש בהם, במידה זו או זו, גוון רגשי: 415, 416, 417, 418, 421, 422. מקום מיוחד תופסות שאלות-ההערכה, בהן שואלים, הן כיצד העריך העד תופעה או מעשה בזמן המאורעות, הן מהי הערכתו כיום. אין להרבות בשאלות-הערכה מן הסוג השני, שהרי ניתן לשער שגישתו של העד כיום לעניינים הנדונים הושפעה מגורמים רבים שאין להם ולמאורעות מלפני חמש-עשרה שנה ומעלה ולא כלום. מצד שני, מותר להניח שתשובות לשאלות כיצד העריך העד בזמנו תופעה זו או זו יהיו מושפעות מגישתו אל תופעות דומות כיום.

שאלות הערכה הן: 253, 423, 425, 427. בשתי הסדרות גם יחד (אך בסדרה השנייה יותר מאשר בראשונה) רבות השאלות הנמנות עם הסוג האחרון: שאלות על סיבות, נימוקים וטעמים: 233, 238, 414, 415, 416, 418, 419, 424, 426, 427. השאלה 'מדוע?' חוזרת ונשנית בכל פרקי השאלון, כמעט בכל עניין ועניין שמדובר בו בשאלות. אין פירוש הדבר כי יש לצפות מן העד, מכל עד, להסבר מדוייק ומוסמך על המאורעות, אם כי מספר גדול של תשובות על שאלת-מדוע מסויימת עשוי לרמוז לכיוון הנכון. ערכה של שאלה זו פסיכולוגי הוא בעיקרו. השאלה מאלצת את העד לאמץ יותר את זכרונו ועזרת לו להיזכר בעניינים הקשורים בנושא השאלה. היא מניעתהו לשאול את עצמו האם תשובתו סבירה, או באיזו מידה היא סבירה; היא מגבירה את השתתפותו הפעילה של העד בראיון, וכל זה בלי להשפיע במשהו על כיוונו של תשובותיו ועל תוכנו.

[ו] השאלות לפי תוכנן וניסוחן: גישה ביקורתית

ניתוח השאלות לפי סוגיהן הראה לנו, כי האינפורמאציה שגובה-העדויות יכול לרוכשה בשאלון מגוונת למדי וככל שתרחב קשת השאלות לפי סוגיהן כן יגדל הסיכוי שהחומר שירכש בדרך זו ימלא תפקיד חשוב בעבודת-המחקר. מצד שני תעזור האבחנה בין סוג לסוג, כפי ששורטטה לעיל, לקבוע את חשיבותה של כל שאלה ושאלה ואת משקל האינפורמאציה שניתן להשיג באמצעותה. ואולם משיגש עורך-השאלון לנסח את השאלות למעשה, יצטרך לבחון כל אחת ואחת מהן מבחינות שונות⁶.

קודם כל ישאל את עצמו: כלום שאלה זו הכרחית היא, או שמא ניתן לכוללה בתוך שאלות אחרות? שאלה שאין בה הרבה להועיל יש לוותר עליה מטעמים פסיכולוגיים וטכניים כאחד. חשוב גם לבחון את השאלה בכיוון הפוך: האם 'מכסה' היא כראוי את העניין ששואלים עליו, או שמא יש לחלקה ולפרטה. השאלה 238 מדגימה עניין זה. השאלה 'איך התקדמתם אחרי שעברתם את השער?' כללית מדי וקיים חשש שהעד לא יזכיר בתשובתו את כל הפרטים החשובים. על-כן באות מייד שאלות נוספות לשם פירוט. בעייה חשובה-היא גם זו: האם אפשר להניח שיש לנשאל האינפורמאציה הדרושה

⁶ עיין: A. Kornhauser: Constructing Questionnaires and Interview Schedules, in: *Research Methods etc.*, Vol. II, pp. 424-462

כדי להשיב על השאלה באורח מהימן? שמא אפשר לשער שהעניין אינו ניתן לזכירה או לביטוי, או שהוא כרוך בדעות מוקדמות? ביקורת זו חלה בייחוד על השאלות 231, 424, 425. קורה לעתים תכופות, שנושאן של שאלות מסוימות הוא נושא שיש לבקש תשובה עליו מסוגים מיוחדים של עדים ולא מכל אחד מהם. למשל, חלק גדול של השאלות משתי הסדרות הנזכרות, מופנות רק לאלה מן העדים שברחו במאורגן מן הגיטו והצטרפו אחר-כך לפלוגות של פארטיזנים ביער. חלקים אחרים של שאלוננו מופנים בעיקר לאנשי 'מועצת היהודים' בגיטו (על התנהגותם בזמן ה'אקציות', על ההוראות שניתנו למשטרה בקשר עם סיוע לתנועה הפארטיזנית), ולגבי שאר העדים אפשר להניח שחסרה להם האינפורמציה הדרושה כדי להשיב עליהן.

יש גם מקום לבדוק אם אין השאלה נשאלת בצורה מופשטת מדי (ראה שאלות 242, 249, 420), ואף להיפך: אם הקונקרטיזם או הספציפיות שבה אינה מופרזת ומטעה (ראה שאלות 232, 236, 239, 413). בחינה מכרעת לגבי כל שאלה היא, אם אין תוכנה מגמתי ועמוס הכוונה בכיוון מסוים. רוב השאלות של סדרה ב' מעוררות חששות מסוג זה. אמנם ננקטו אמצעי מניעה, אך אין זה בטוח אם יש בהם כדי להועיל. העד הוכנס לפרשה כולה על ידי שאלה 'ניאוטרלית' לגמרי על לשון הדיבור והשירה ביער. אם נשאלה שאלה על יהודים שהסתירו את מוצאם, הרי נוספה מייד שאלה על בני לאו-מים אחרים שעשו כן (ושמא צריך היה הסדר להיות הפוך?) השאלה על הפלייה נוסחה באורח כללי (הפלייה לאומית), ומכיוון שהמדובר בבריגאדה רב-לאומית (היו בה רוסים, ליטאים, ביילורוסים, אוקראינים, פולנים) אין חשש שיבין העד את השאלה כאילו רומזת היא לגילויי הפלייה כלפי יהודים בלבד. לעומת זה עשויה שאלה 424, להיראות מגמתית: 'האם זה לדעתך מספר גדול באופן יחסי? אמנם השאלות הבאות מייד אחריה ('מדוע?', 'כיצד להסביר זאת?') יכריחו את העד לשקול היטב את תשובתו, ואז עשוי להתברר שהוא הושלה ע"י המגמתיות שבשאלה והוא יתאמץ לאזן את תשובתו. בכל זאת ייתכן שניתן לגסס את השאלה בצורה ניאוטרלית יותר. חשוב לבדוק אם אין השאלה עשויה לעורר התנגדות בנשאל, להביאו במבוכה, לעורר בו הרגשה ששמים אותו ללעג. בזמן עריכת שאלון בוודאי יורגש לא פעם אחת בלבד הצורך להכליל בפרק זה או זה שאלות 'עדינות' ממין זה. על עורך השאלון לשקול היטב אם אי-אפשר להשיג אותה אינפור-

מאציה עצמה בדרך אחרת, על ידי שאלות אחרות, בלי לפגוע בעד, או שמא צריך לוותר על נתונים אלה לגמרי. בשאלוננו הצריכו שיקולים מעין אלה את השאלות האלה:

- (14) כיצד דאגת לשלימות משפחתך ולקיומה?
 (16) האם נאסרת ע"י הפורעים הליטאים? האם הוחזקת באחד ה'פורטים' עם עצורים יהודים אחרים? האם עוגית?
 (33) איך נהגת בזמן ה'אקציות'?
 (46) האם עזרת לאחרים להינצל?
 (371) האם קמו זוגות חדשים ביער? אילו? האם המשיכו בחיי המשפחה גם לאחר יציאתם מן היער, מי? מי לא? מדוע?
 (372) האם נפרדו ביער זוגות נשואים? מדוע?

שאלה 14 עשויה להביא במבוכה עדים שיש להם נקיפת מצפון בנידון זה; למשל, אלה החושבים כי בגלל הזנחתם או אנוכיותם נפגעו בני-משפחתם. שאלה 16, ובייחוד חלקה האחרון ('האם עוגית?') עלולה להעמיד במצב לא-נוח אישה שהתעללו בה הפורעים, או שהיתה עז-ראייה להתעללות בהיותה בגיל רך. שאלה 33 עלולה להיות מביכה לגבי כל אחד שהשתתף ב'אקציה' וקיבל את דין המרצחים בלי להגיב, בלי להתקומם. בייחוד עשויה שאלה כזאת לגרום לזעזוע באדם שבזמן אחת ה'אקציות' השלים עם העובדה שהגיר-מני הפריד בינו ובין משפחתו; אותו השאיר בחיים ואילו את משפחתו שלח ל'צד' של הנידונים להשמדה. מקרים כאלה רבים היו בכל גיטו, וגם בגיטו קובנה. הוא הדין לגבי שאלה 46. היו מקרים שאחד מבני-המשפחה נאחו באפשרות-הצלה וברח מן הגיטו בלי לדאוג להצלתם של קרוביו. אף היציאה ליערות עשויה היתה להתפרש, במקרים מסוימים, כמעשה אנוכי מעין זה. השאלות 371, 372 נוגעות לפרשה הרצופה 'נקודות עדינות' הרבה, סיבוי-כים, זעזועים וטראגדיות אישיות. בייחוד שימשו רקע לזעזועים ולתגובות סוערות היחסים שבין הבנות היהודיות לבין הלוחמים הלא-יהודיים, בפרט הרוסים, שמעמדם בגדוד היה מעמד-שביתרון בכל המובנים — או כך נראה בעיני הלוחמים היהודיים. בפרשה זו נספגה כל המרירות שנצטברה בנפשו של הלוחם היהודי עקב הגילויים האנטי-יהודיים — הממשיים או המדומים — שביערי-הפארטיזנים והשאלות הנוגעות לפרשה זו צריך שתנוסחנה בזהירות מרובה.

עד כאן דובר בבדיקה ביקורתית של השאלות מבחינת תוכן. אך גם עצם

ניסוחן ראוי לכדיקה מעין זו. להלן מובאים, בקיצור, המבחנים החשובים יותר מסוג זה.

המינוח. כרגיל נערך שאלון בשביל קבוצה לא-קטנה של נשאלים, שרמת השכלתם שונה. השאלות צריך שתנוסחנה בדרך זו, שאף העד בעל ההשכלה הנמוכה ביותר שבקבוצת הנשאלים יבין אותן בלי קושי. הדרך הטובה מבחינה זו היא להימנע ככל האפשר ממונחים קשים, מקצועיים ורבי משמעיים, ולהשתמש במלים פשוטות ובמשפטים קצרים, שמבנם שקוף ופשוט. כדוגמה לניסוח קולע אפשר להביא את השאלות מתוך פרק א' של שאלוננו, שצוטטו לעיל (עמוד 96-97).

והרי לעומת זאת שאלה מתוך פרק ד', המעוררת ספקות בנידון זה:

(49) מה היו הגזירות העיקריות שהוציאו הגרמנים נגד היהודים בקובנה, ביחוד מאז הקמת הגיטו: (א) בשטח הכלכלה, (ב) בשטח התעסוקה ועבודת-הכפיה, (ג) בשטח חינוך הילדים, (ד) בשטח התרבות, (ה) בשטח הביולוגי (ריפוי, הריון וכו') (ו) לגבי הכבוד הלאומי, (ז) בתחום הקשרים עם עולם-החוץ?

השאלה ארוכה מדי; סגנונה יבש וסטיריאוטיפי; רבים בה המונחים והמלים שאינן משתמשים בהם בשפת יום-יום, ואף בעלי השכלה עשויים להגדירם באופנים שונים: 'גזירות עיקריות', 'כלכלה', 'תעסוקה', 'תרבות', 'שטח ביולוגי' (!) 'תחום' וכד'. בעיית הניסוח שעורכי השאלון עמדו לפניה היתה קשה כאן. מצד אחד רצו להקיף תחום פעילות-וחיים רחב מאוד ומצד שני לא היתה אפשרות, מבחינת משקלו של העניין בפרשה כולה, להקציב לו מקום רב בשאלון. אין ספק שבמקרה כזה נאלץ גובה-העדות לפרוט את השאלה בזמן הראיון לשאלות קטנות ופשוטות יותר ולנסחה מחדש, כפעם בפעם. רמז לתשובה רצויה. ניסוח מסוים של שאלה עשוי לרמוז — בידיעתו של עורך השאלון או שלא בידיעתו — לתשובה מסוימת שרצויה היא או עדיפה בעיני המראיין. ביחוד חמורה סכנה זו אם מכלילים בשאלה אמרות-כנה, ביטויים מפליגים — אם לגנאי אם לשבח וכד'. לדוגמא, שאלה מתוך פרק ב' של שאלוננו: (29) 'האם היתה לך "פרוטקציה" — קשרים עם אנשים ממוסדות הגיטו, כגון "מועצת היהודים", והמשטרה וכד' ? באיזו מידה ניצלת קשרים אלה...?' שאלה זו, מלבד זאת שהיא עשויה לעורר אצל העד התנגדות אינסטיקטיבית, רומזת לתשובה שלילית שרצויה היא, שכן במונח 'פרוטקציה' משתמשים לגנאי, ואף בגיטו היה כן ואולי יותר מאשר

במקום אחר, משום ש'פרוטקציה' היו כרוכים בה ענייני נפשות. אולי מוטב לנסח שאלה כזו במלים אחרות: האם עזר לך מישהו בגיטו? — מישהו מאנשי 'מועצת-היהודים' ? וכו'. השימוש במלה 'פרוטקציה' יכול להיות מוצדק, אם הוא בא לאפשר לגובה-העדות לעמוד על יחסו של העד לתופעות ספציפיות שמלים אחרות, סתמיות יותר, כגון עזרה, סיוע וכד', אינן מורות עליהן. חז היתה גם בוונתנו.

ניסוח 'אישי' ו'לא-אישי', ישיר ועקיף: הנימה האישית רבת-עוצמה היא בזמן גביית-עדות. על-פי-רוב היא עוזרת לסלק את המעצורים הנפשיים שבעד ולהחיות זכרונות שנדחקו לתת-התודעה. לדוגמא: בפרק ד' של שאלוננו, שנושאו 'המרי בגיטו', כלולות שתי השאלות האלה: (87) האם חשבת שאפשר היה לעשות יותר בשטח זה? (88) מה אתה חושב על כך היום? הביטוי 'האם חשבת' שבפתחו של צמד השאלות מדגיש את הנימה האישית שבניסוח, שהרי ניתן היה לשאול בדרך כך: 'האם אפשר היה לעשות יותר בשטח זה? איך נראים הדברים כיום?' לא תמיד רצוי להעדיף את הניסוח האישי המובהק על-פני ניסוח אישי קלוש או על-פני ניסוח לא-אישי. לעתים עשויה הדרך השנייה להיראות יעילה יותר. מכל מקום, עורך השאלון צריך שיהא מודע בו ההבדל שבין שתי דרכי הניסוח. חשיבות רבה יותר עוד, ומטעמים דומים, נודעת לאבחנה בין ניסוח ישיר ומפורש לבין ניסוח עקיף ומסווה. דוגמא טובה לניסוח עקיף ובלתי-מפורש היא השאלה 417 (ראה סדרה ב' שהובאה לעיל). היא מוסבת על פרשה 'עדינה', לעורכי השאלון היו ידועים דברים אלה: הלוחמים היהודיים, שבאו מן הגיטו ליצר נתקלו לעתים ביחס של הוקעה ובוז מצד הלוחמים הלא-יהודיים. הללו העלו כנגדם טענות כגון: 'למה הלכתם לטבח כעדר של מוגי-לב ולא העזתם להתקומם נגד הכובש, ואפילו לא, כשכבר עמדתם על סף הבור?' או 'למה ישבתם כלואים בגיטו זמן ממושך כל-כך ועבדתם את הנאצים?' היה צורך לבדוק את מידת האובייקטיביות שב'עובדה זו', כלומר מה בדיוק היתה התנהגותם של הלא-יהודים במצבים אלה, ואם תגובתם היתה אחידה. ספק אם אפשר היה להשיג תשובות כנות ואובייקטיביות על-ידי ניסוח ישיר של השאלה. הניסוח העקיף מסיר במידה רבה את החשש למגמתיות או להכוונת העד בכיוון מסוים.

[ו] סיכום

(א) הדבר המיוחד את גביית-העדויות משאר סוגיו של חומר-העדות על שזאת עמנו במלחמת-העולם השנייה הלא-הוא האפשרות לתכננה בכל שלביה. לתכנון זה יתרונות ומיגבלות. מתפקידנו להפיק את מלוא התועלת מיתרונותיו ולצמצם ככל האפשר את מיגבלותיו — אך אין לוותר על דרך זו כליל.

(ב) גביית העדויות ניתן להשקיף עליה משתי נקודות-ראות: (1) כמפעל כללי, (2) כאמצעי-עזר בעבודת מחקר על נושא מסויים ומצומצם בחקר השואה. במקרה השני קל יותר לשמור על הכללים המיתודיים, שכרוכה בהם גביית-עדות שיטתית. אחד מסימני-ההיכר החשובים ביותר לגביית עדות שיטתית הוא היותה מבוסס על שאלון מפורט, ערוך מראש.

(ג) המטרה שישאף אליה עורך-השאלון היא: השגת מאכסימום של אינפור-מאציה על הנושא הנחקר, במינימום של הכוונת העד, או: מיצוי ואובייק-טיביות כאחד.

(ד) סדר פעולותיו של עורך-השאלון, שיש בהן כדי להבטיח את השגת המס-רה האמורה, יהיה כך:

1. רכישת ידיעה קודמת יסודית על הנושא, מתוך המקורות המצויים וסוגי חומר-העדות על תקופת השואה; סיכום ידיעה זו ובירור הלי-קויים שבה יתן לו לעורך-השאלון מושג על האינפורמאציה המבוק-שת.

2. קביעת טיבם של הסדר הפסיכולוגי, הכרונולוגי וההגיוני שב-מכלול העניינים, שיהיה השאלון מוסב עליהם; בחירת דרך לשילוב יעיל של כל שלושת מיני-הסדר האלה בתוך הסדרה הכללית של השאלות. חלוקת השאלון לפרקים תבליט דרך זו.

3. ניסוח השאלות עצמן תוך גישה ביקורתית, הן במה שנוגע לתוכנו של של השאלות, הן ביחס לצורת ניסוחן.